

מסים בירושלים במאה ה־טז

מאת סטפאן חנא סטפאן

בדור הראשון שלאחר הכיבוש העותומאני של ארץ-ישראל ערכו התורכים מדידות של כל סוגי הקרקעות, ועבודתם זו היתה מבוססת על ה־רֶוּךְ א־נֶאֱצִירִי (1). בהתאם לכך נחלקה הארץ לארבעה מחוזות (סֶנְגִ'אק, לֵוָא), והם: ירושלים, עזה, שכם (שנודע גם בשם עֶגְיֹן) וא־לֶגְיוֹן (2). מחוז ירושלים כלל את הנפות הבאות: ירושלים (לרבות יפו), הנאחיה של חברון וזו של יריחו (3).

הנְסָחִים הבאים של מחירי־שוק תורכיים רשמיים, ששימשו לצורך הטלת מסים, הועתקו בשנת 1050 להג'רה (= 1640 לספה"ג) מתוך פנקס עתיק יותר של ה־דֶפְתֶ'ר ח'אקאני (4). ה־מִתְסַב או ה־צוֹבֵאֵשִׁי (קרי: סובאשי) היה הפקיד הממונה על ביצועם היעיל של הכללים והתקנות הנוגעים במסים וכו', שרשימות אלה אינן אלא תמציתם. לשון המקור תורכית היא, וכתבו ולשונו ברורים כל צרכם (5).

חוק (גביית) המסים במחוז (לֵוָא) ירושלים* (6)

1. הואיל וחלוקת המסים בין הכפרים שבמחוז הנ"ל שונה בכל מקרה ומקרה, נרשמו המסים לכל כפר וכפר לחוד (6).

2. עצי הית הביזנטיים (רוֹמִי) שבמחוז הנ"ל מטפלים בהם בחלקם האיכרים, שיש להם משום־כך זכות־בעלות (תֶּסְרִף) בהם, ואילו בעל־הקרקע יש לו זכות בעלות בחלק האחר.

3. מעציות מימי המוסלמים (יורם מס) — עות'מאני (= אֶאֱצִ'ה) אחד (7).

(1) עינתי בשלושת הכרכים הראשונים של פנקסי בתי־המשפט השרעיים המקומיים (הכוללים את ענייני הדור הראשון שלאחר הכיבוש העותומאני בשנת 1516) ולא מצאתי כמעט כל שינוי באדמיניסטרציה של הארץ לגבי זו של הממלוכים.

ה־רֶוּךְ א־נֶאֱצִירִי נערך לפי פקודת א־נֶאֱצִירִי אֶבְן קְלֵאוּן בשנת 1313 בסוריה, בארץ-ישראל ובלבנון; השווה אֶבְן אֶזְאֵס, א', ע' 159. המלה רוֹךְ עדיין האיכרים מבינים אותה, אע"פ שאין משתמשים בה עוד.

(2) מחוז שכם כלל שטחים גם בארץ-ישראל המערבית וגם בעבר־הירדן מזרחה; השווה בין השאר את תיאורו של אֶלְיָא צ'ֶלְפִי בעניין זה, QDAP III, p. 71 בערך, תראבין — אועלו (קרי: אוגלו). מחוז א־לֶגְיוֹן השתרע בצפון ארץ-ישראל, אך לא הגיע עד לגבולות של עכשיו.

(3) נפת יריחו השתרעה אז צפונה יותר בעמק הירדן. כפי הנראה היתה יפו נאחיה אף היא, כמתברר מכתב־היד המקורי של התעודות התורכיות, ע' 69.

(4) לפי האמור בתעודה גרם מצבו הרע של הפנקס הישן להכנת הֶנְסַח הזה.

(5) הלשון הברורה באופן יחסי, וכן צורותיהם הנכונות של השמות הערביים וריבוייהם, יש בהם כדי לרמוז שהמעתיק היה סופר ערבי.

(6) המספרים שבשוליים מצד שמאל מציינים את מספרי השורות של כתב־היד התורכי. הנסמנים סומנו במספרים בידי המחבר על מנת להקל על העיון. כל הטקסט כתוב בתורכית ללא חלוקה נאותה לפסקאות.

(6) כלומר, כדי לציין את הסכום המדויק שיש להרימו בכל מקרה ומקרה, בייחוד מכפרים מוסלמיים ולא־מוסלמיים.

(7) עצי־ית, הנושאים פירות רק לאחר עיבוד של שתי־עשרה שנה, נחשבים לפי גילם כ"רומיים" =

4. מעצֵי־אגוזים נושאי פירות — שתי אקצ'אות לִכֵּל עץ מגודל ואקצ'ה אחת לִעֵץ קטן 6.
5. מדקֵּי תמרים — שתי אקצ'אות לִכֵּל עץ ועץ 9.
6. מעצֵי־תות ועצֵי־תֶּאֱנִים — אקצ'ה אחת לִארבעה ארבעה עצים 10.
7. מעצים נושאי־פרי אחרים — אקצ'ה אחת לִחמישה חמישה עצים.
8. מהגפנים — המס הרשום עַל מאה מאה גפנים הוא עשר אקצ'אות 11.
9. כפרים מסויימים מוסיפים לִשְׁלֹם מסים עַל כרמיהם בהתאם לִפְנֵקס הישן, אֶף־עַל־פִּי שהכרמים האֵלֶּה פסקו מִלִּהיות מעובדים. אֵלֶּה לֹא נמחקו מן הפֵּנֶקס, אֲלָא עוֹדֵם רשומים בו כחייבים במס. כרמים בִּלְתִּי־מעובדים כאלֵּה רשומים עכשיו ברשומתם הנאותה בפֵּנֶקס החדש ביחד עם המסים שהוטלו עֲלֵיהֶם לִפִּי הפֵּנֶקס הישן.
10. בהתאם לִפְנֵקס תוֹרֵם אקצ'ה אחת בממוצע מֵעֵשֶׂר עשר גפנים, הנותנות יבול מֵאָ, דהיינו מן הגפנים שבכרמים הנטועים בנפות ירושלים וחברון 12.
11. הואִיל והמעשרות נרשמו עַל כִּלָּל תנובתם של יבולֵי הקציר, יורמו אפוא המעשרות האֵלֶּה גם ממס הקרקעות עַל נכסי ההקדש (נֶקֶף) 13.
12. מקומות, אשר שילמו מקודם רק את המס הקצוב, לִהוציא את ה'ח'ראג' (כרגא), ופסקו מִלִּהיות מעובדים מאז, עוֹדֵם רשומים כן בפֵּנֶקס — לִפִּי המנהג הקדום שנתקדש, אֶף־עַל־פִּי שמש הקרקעות שלהם לֹא נרשם לִכְתִּחִילָה. אותם מקומות חזרו ונרשמו בפֵּנֶקס החדש בסוג כִּלָּל התנובה. מן ההכרח היה לִרְשֹׁמם בפֵּנֶקס החדש, הואִיל והיו רשומים גם בפֵּנֶקס הישן.
13. ועצֵי־הזית ה־בִּיזְנִיִּים שבמחוז ה'נ'ל (שתנובתם מתחלקת שווה 25

בינטיים (אם גדלו עד למלאו גידולם ונראים ישנים). העצים הצעירים יותר לא צויינו כ"עותמאניים" אפילו בשלטון התורכי. — העותמאני היא מטבע השֶׁנָּה לאקצ'ה; ר' ההערה הבאה.

8) אקצ'ה אחת היא מטבע של כסף: משכורתו היומית של חזיל. אין עצי אגוזים קיימים בארץ בכמויות ניירות. אגוזים מובאים לארץ מסוריה (ובדור האחרון — מתורכיה).

השם ו־אֵל־ג'וֹז במזרחת של ירושלים אין לו ולאגוזים ולא כלום, כי עצי־אגוזים מבכרים קרקע שלחים; נראה יותר כי יש לגזור את השם מן יהושפט (Josaphat) ויש לראותו כשריד מימי מסעי הצלב.

9) גידול התמרים ביריחו, שהוא חדש באופן יחסי, אינו אלא חידושן של חורשות־תמרים נרחבות מימי־הביניים.

10) עצי־תות נושאים פירות שחורים ("שאמי") או לבנים ("בלדי" = מקומי). אלה אינם מרובים ביותר. עבודת הכרמים בסביבות ירושלים היתה נרחבת יותר לפני; כדוגמה אפשר להזכיר את בית ג'אלא, שגפניה וענביה נודעו לתהילה בימים שעברו, אך גידולם הונח במשך מאת השנים האחרונה בקירוב והוחלף בגידול משמשים וזיתים. אולם ראמאללה ובנותיה נודעות היום בענביהן. גפניהן הן בדרך כלל — גפנים משתרגות.

12) עיבוד הגפנים בנפת חברון, בייחוד בסביבות חברון, הוא מורשת ימי הצלבנים: הגפנים מודלות על כלונסאות ולכן נבות הן הרבה יותר ענבים מן הגפנים המשתרגות על הקרקע. חברון וראמאללה מתחרות זו בזו בתנובת הענבים המשובחת. חברון נודעת לתהילה בדבש ענביה וב־מֵלֶבֶן שלו (מאכל עשוי תערובת עמילן ודבש־פירות).

13) במקרים מסוימים, כגון במקרה ההקדש (נֶקֶף) הנודע של בני דאוד ובני מוסא, הממשלה עיזנה גובה את המעשרות בשם הנהלת ההקדש (נֶקֶף).

בשווה בין בעל-הקרקע ובין האיכרים המעבדים אותם, ועקב שירותם זה יש להם זכות-בעלות בהם) נרשמו בהתאם לכך¹⁴. בכמה מקומות אין בעל הקרקע מקבל אפילו את מחצית התנובה (המגיעה לו), ובאותם המקומות היה מס הקרקעות (ח'ראג') צריך להיות אולי כדי אקצ'ה אחת על כל עץ-זית ביוזנטי, והמס השנתי "נקבע" שם כדי אקצ'ה אחת, בלי להתחשב בכך אם היתה השנה "טובה" או "רעה". אך אין מרימים כסף במוזמנים, אלא חלק מן השמן — אם היתה התנובה בשפע; ואילו בשנת תנובה "רעה", גם כן אין מרימים כסף, אלא מעבירים את המס ל(חשבון) שנה "טובה".

30

14. עציזית מזמן הכיבוש המוסלמי נוהגים בהם בדומה לכך: מאותם המקומות, שמימי קדם הוקצב בהם שמן לתשלום מס, ונרשם לאחרי-מכן בפנקס — יורם שמן בשנה ברוכה, ואילו בשנה זעומה לא יוקח ח'ראג'.

35

מקומות, שמימי קדם שולם עליהם ח'ראג', נרשמו כמשלמי ח'ראג' הן בשנה ברוכה והן בשנה זעומה.

15. ומשני כבשים או עזים תשולם אקצ'ה אחת מס.

16. טלאים שהם (מגודלים למדי כדי להיות) נהוגים לרעות, יוטל עליהם מס — אם יימכרו — כמשפט כבשים מבוגרים.

16. על כל כוורת-דבורים נקבעה אקצ'ה אחת מס.

17. אם ישים אדם את כוורת-הדבורים אשר לו על קרקע זולתו, ישלמו

שניהם את המס שווה בשווה, כלומר בעל-הקרקע ובעל-הכוורת¹⁵.

40

18. אשר לדמי המרעה בשדה אחר — בין בקיץ ובין בחורף — מקבל בעל הקרקע כבש אחד, או את דמיו, על כל מאה כבשים (לשנה).

19. אשר לדמי רעייה בקרקע זרה — אלה תלויים בגודל העדר. כשממציטות הכבשות טלאים ישלם בעליהן כבש אחד, או את מחירו, על כל מאה כבשים.

20. ומכל תאו חולבת תורמנה שש אקצ'אות.

45

21. ואשר למשטרת-השווקים בירושלים — מנהג קדום שנתקדש הוא להרים אקצ'ה אחת מכל חנות בכל יום חמישי, פרט לחנויות שבשוק הפשפשים (סוק אל-עטאריין). לפיכך, הואיל ולא הורם דבר משוק הבשמים מימי קדם, לא יורם ממנו דבר.

22. מכל טחנה תורמנה שתי אקצ'אות מדי שבוע בשבועו.

23. מן האופים תורמנה שתי אקצ'אות¹⁶,

24. ומכל טפח ציבורי תורמנה שתי אקצ'אות¹⁶.

25. לא יורם דבר על דבש או חמאת-בישול. אולם כשהם נמכרים בסיטונות

14) איכרים כאלה נודעים בשם מְרַאָעִי, המורה על-כך שהם מקבלים רבע אחד מן התנובה תמורת עבודתם וטיפולם. בכמה מקומות הם נשכרים גם לעבודות החריש והקציר או המטיק, בייחוד במקום שהבעל אינו יכול לטפל בעצמו בקרקעותיו משום שאינו יושב במקום. בדרך כלל, הם מתושבי הכפר שעם קרקעותיו נמנה השדה או הכרם הגדון. במשך הזמן — לפעמים כעבור דורות — הביא קיפוח זכויותיהם של הבעלים החוקיים לידי כך שהקרקע אבדה לגמרי לבעליה, כיוון שעברה לאט לאט לידי האיכרים.

15) בדורות האחרונים נודע הכפר ארטאס בשל כוורת-הדבורים של באלדנשפרגר מאַלְסַאס. מקודם נהגו לתת כוורת אלה בכדי-חרס, אך כעת נוטים להשתמש בארגזים במקום הכדים. תנובתה השנתית הממוצעת של כוורת-דבורים אינה עולה, בדרך-כלל, על 3 ק"ג.

16) אופים וטבחים לרבים השתכרו יפה מאד ומתמיד. תקופת המס היא כנראה שבוע אחד.

(קָבָאן), מקבל הסיטואי (קָבָאנְי) שתי אקצ'אות לטובת ההקדש (וקף) ש' כיפת-הסלע⁽¹⁷⁾.

26. מדבש-פירות הנמכר בסיטונות תורמנה שתי אקצ'אות לכל נאד (ظرف) ⁽¹⁸⁾. אך לא יורם דבר מדבש פירותיהם של כרמי ירושלים, כשהוא נמכר בשוקה של ירושלים. המפקח על השוק (מְחַתֵּסב) לא יטיל מס על מה שנמכר ממנו בסיטונות.
27. אך מאורז העומד להימכר בסיטונות ירים רוטל ירושלמי אחד מכל קנטאר ירושלמי ש' אורז⁽¹⁹⁾.
28. מכל טעון-גמל ש' קמח הבא מן החוץ יורם רוטל אחד ש' קמח; ומטעון-סוס יורם חצי רוטל קמח;
29. לא יורם דבר מחיטים⁽²⁰⁾.
30. יש אנשים החוכרים את ניכושם של כרמי-פירות. אם ימכרו (את העשבים) בעיר, יטיל עליהם המפקח על השוק (מְחַתֵּסב) מס ש'א יעלה על שתי אקצ'אות⁽²¹⁾.
31. ומכל טעון אבטיחים או אבטיחים צהובים ש' מושך — אבטיח אחד או אבטיח צהוב ש' מושך — אחד, הכל לפי העניין⁽²²⁾;
32. מחצירים — שתי אקצ'אות לכל טעון⁽²³⁾.
33. קמעונאי אבטיחים משלמים, בשעת קנייתם, אקצ'ה אחת⁽²⁴⁾. אך לא יורם כל מס מאבטיחים (בודדים)⁽²⁵⁾.
34. לא יורם דבר משום ומבצל המובאים מן החוץ לשוקה של ירושלים⁽²⁶⁾. אולם בירושלים העיר יורם רוטל אחד מכל טעון שום.
35. אין המפקח על השוק מטייל כל מס על צימוקים המובאים מן הכפרים שבסביבות ירושלים⁽²⁷⁾.

- (17) ההקדשות לטובת חרם א-שריף בירושלים כללו כמה מסים מקומיים בלתי-חשובים.
- (18) ביור האחרון נמכר דבש-פירות בארץ ובצפון סוריה בפחיות, לפי הרוטל. מרכזי ייצורו היו והינם חברון, ראמאללה וא-סלט. השימוש בנאדות מורה כי הדבש היה מיוצר בצורה נזילה יותר.
- (19) האורז היה מקומי, מעמק החולה, או מן הַתְּלָתָה במצרים (ראשדי=אורז רַחֶשָה); ואילו אורז שהובא מתורכיה או ממיסופוטאמיה היה רק שני במעלה.
- (20) דבר זה, אולי נעשה כדי לעודד הבאת חיטה מן הַתְּרָן, כי הכפרים נהגו לגדל דגן רק לצרכיהם הם.
- (21) זהו המס המכסימאלי על עשבים רעים כאלה. הנוסח התורכי מאפשר גם את הפירוש הבא: המס יהיה מצטבר במקרה זה, עד שיגיע כלל סכומו לשתי אקצ'אות (לכל כרם-פירות).
- (22) המחוזות המצומחים אבטיחים אלה הם עד היום עמק השרון ועמק יזרעאל. לפני המלחמה הופק יצואם של גלילות אלה בעיקר למצרים.
- (23) החצילים המשובחים ביותר בסביבות ירושלים הם חצילי בתיר, היא ביתר העתיקה, ואילו הון הכדורי של פירות אלה ידוע בשם סאח'לי (שמחוף-הים) ועודנו מובא לשוקה של ירושלים מפיו ומיריחו.
- (24) כנראה מן הקנייה בסיטונות.
- (25) רוכלים היו רגילים למכור אותם בכל קרן רחוב.
- (26) הספקתם של אלה באה עד היום הזה מכפר-השילוח (סלואן) ומביתר (בתיר).
- (27) חמשובחים שבצימוקים הם צימוקי חברון, ואחריהם באים—אם כי רב ההבדל באיכות—צימוקי ראמאללה. הם נמכרים עתה בטעון (או לפי השק).

- אך מצימוקים הבאים מסביבות אֶפֶסֶט (וג'בל) עֵצִיּוֹן, יִלְקַח מִס שֶׁ רוֹטֵל אחד מכל טעון²⁸.)
- ומאֲרָה הבאים מדמשק וממקום אחר (בסוריה?) — אם בכמויות קטנות, לוקחים מקצת (מְקַדָּאר = כמות) מס, אֶף-עַל-פִּי שאין זה מן הנוהג²⁹.)
36. מטעוני תפוחים ואגסים — כל טעון מכיל ארבע תיבות — יורם חצי רוטל מס מכל תיבה של תפוחים או אגסים, הכל לפי העניין³⁰.)
37. ומִסְמָאק (*Rhus coriaria*) יורם רוטל אחד מכל טעון³¹.)
38. ומִפְשֶׁךְ (חלב חמוץ גוקשה) יורם רוטל אחד מכל טעון³²);
39. מכל טעון של רימונים יורם רוטל אחד מכל טעון-גמל; ואילו מכל טעון-סוס יורם רק מס של חצי רוטל בלבד³³.)
40. מִפְרִיָּה (*Carum carvi* L.) תורמנה שש אקצ'אות מכל טעון-גמל; ורק ארבע אקצ'אות מכל טעון של סוס או פרד³⁴.)
41. אם מגיעה (לממכר) גבינה של פרות או תואות [קרא או צו צַעַר (קרי: סו סגר)] יורם רוטל אחד מכל טעון³⁵.)
42. ומכל טעון (גמל) של קנבוס (פְּתָאן) תשולמנה עשרים אקצ'אות³⁶.)
43. ורוטל אחד יורם מכל שלושים רוטל של משמשים, תֶּאֱנִים ופירות אחרים³⁷.)

- 28 איכותם של צימוקי אֶ-סֶלֶט עודנה נחשבת למושבוהת יותר, ובימי התורכים הובאו לארץ בכמויות גדולות.
- 29 כפי הנראה היו הכמויות שהובאו לשוקה של ירושלים פחותות ביותר.
- 30 איכותם של התפוחים והאגסים שבירושלים וסביבותיה בימי התורכים היתה גרועה וכמותם מועטת. אך השם ואדי אֶתֶפֶא בקרבת חברון (ובמקומות אחרים) מורה, שלפנים שגשג גידול עצי-התפוחים. עתה זכו לפרסום תפוחי זבדאני, ובצדק.
- 31 זכורני מימי נעוריי כי בגנים היו כמה עצי סמאק בודדים או שורה של עצים כאלה. כעת מביאים אותם לשוקה של ירושלים בעיקר מחברון.
- 32 חלב חמוץ גוקשה משמש במשך החורף להכנת מרקים ומינות.
- 33 המשובחים שברימונים (הנודעים בשם ראס אל-בעל) [קרי: בגל] = ראש הפרד, שם המורה על גדלם] באים מעין אֶרֶיך. הרימונים הם מתוקים או לֶפֶאֲנִי (דהיינו חמוצים למחצה ומתוקים למחצה). כאן אין עושים מיונית ממיצם כמו שעושים זאת בפרס. בוצעים אותם ואוכלים אותם בזהירות, כי מאמינים שכל פרי ופרי מכיל גרעין אחד מפרי אחר שבגן-עדן.
- 34 הצורות האנגלית והתורכית של שם הזרע שאולות מפרסית.
- 35 באקלימו של מחוז ירושלים אי־אפשר היה לגדל תואים בכמויות גדולות. השם התורכי כולל את שני הזנים, דהיינו את תוא־היבשה ואת תוא־המים. מולדתם בביצות החולה. הערבית אינה מבחינה בין שני המינים.
- 36 קנבוס היו רגילים להביא מסוריה ומתורכיה, שבהן גידולוהו בכמויות גדולות. אמנם, אל־מִקְצָפִי מזכיר אותו בין תוצרת עמק הירדן, אולם בזמן שלטון התורכים לא גידולוהו במידה רחבה.
- 37 משמשים מגדלים בכמויות גדולות בבית־ג'אלא ובשפלת החוף בסביבות רמלה ולוד. אנשים זקנים מזכירים עדיין את מטעי המשמש הנרחבים, שסבבו את הכפרים שבמזרחו של הר הזיתים, ונפלו קרבן לארֶה לפני כששים שנה. עֶץ-משמש חי בממוצע עשרים שנה. בימינו נתפרסמו משמשי מִסְתַּפְנִי של בית־ג'אלא, העולים בהרבה על משמשי ראמאללה או עין-כארם שעל־יד ירושלים. ואמנם, הרחיבה בית־ג'אלא את מטעי המשמש שלה — והדבר היה במידה מרובה בעזכריהם של כרמי הגפנים שלה, שהיו מפורסמים לפנים. יש לציין כי הסעיף בדבר שאר הפירות כלל כנראה את התפוזים והלימונים, שגדלו לפנים בכמויות גדולות בעמק הירדן. הפרדסים שביפו ובסביבותיה בוודאי שאינם אלא בני מאה שנה.